Alteritate şi identitate religioasă. Consideraţii cu privire la reprezentarea „ereticului" în literatura tipărită în Moldova la mijlocul secolului al XVII-lea (I)

CARMEN MARIA DORLAN
Institutul de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Şincai"
Târgu-Mureş

Abstract

Religious Identity and Otherness. Considerations Regarding the Representation of the „Heretic" in the Moldavian Printed Works at the Middle of the XVIIth Century

Analysing the content of the printed works in Moldavia at the middle of the XVIIth century the present paper intends to approach the category „heretic" as a main instrument used in order to better understand the transformations known by the Moldavian ecclesiastical élite at the level of religious imagination, cultural and ecclesiastical politics and the process of religious identity construction. The polemical context resulted of the synodal activity at Iaşi in 1642 and the printed works edited the following years are used in order to reconstruct a social typology and to reflect on the way this ecclesiastical élite thought and represented the religious otherness, the politics elaborated at this moment, taking into consideration the fact that any attempt to reconstruct the evolution of a mental representation implies social and temporal contextualising and the significance attributed to it is mobile. It also intends to define the opportunities instrumented by this type of religious propaganda to strengthen the Orthodox Eastern identity and the social control at the lower levels of ecclesiastical social structures revealing a religious discourse on the social relations and realities much more polemic, based on exclusion and marginalization, and the ecclesiastical élite's awareness of the necessity to improve the level of the religious knowledge through explanation, analogies and the efficacity of the sermons' content required. Identified with the confessions resulted after the Reformation movement, but also with the Armenian communities existing here, the reconstruction of the „heretic" social type reflects an important effort sustained by these social categories intended to improve the sense of religious self-consciousness. On the other hand, edited sources used to reflect this discourse reveal an important change regarding the process of cultural and religious communication, being percieved as such and instrumented as a vehicle in the process of transmitting information. They also represent important evidence for the patterns developed by the Romanian communities as far as religous identity is concerned during the following centuries.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

Keywords: *religious identity, the "heretic", Moldavia, printed works, confessions, Eastern Orthodoxy.*

Reprezentarea identităţii şi alterităţii religioase în societatea moldovenească pre-modernă a fost bazată în istoriografia românească mult timp pe o perspectivă analitică unitară care subordonează mutaţiile de la nivelul comportamentelor umane iniţiativelor luate la nivel instituţional, de provenienţă elitară, manifestând mai puţin interes faţă de practicile sociale colective, de breşele produse la nivel local şi semnificaţia care le revine acestora în evoluţia istorică. Doar recent,[1] nu fără legătură cu inovaţiile manifestate în gândirea şi practica istorică din ultimele decenii, se promovează necesitatea cunoaşterii implicaţiilor care revin interferenţelor, comunicării şi circulaţiei ideilor, religiozităţii, proceselor de confesionalizare sau de construcţie a identităţii religioase, cu discontinuităţile şi continuităţile particulare sau factorii în jurul cărora se produc clivajele şi solidarizările colective. Modificările de ordin tematic, metodologic şi interpretativ rezultate, bazate pe o reanalizare sistematică a surselor cu caracter normativ sau polemic, confirmă utilitatea cognitivă a acestor două categorii pentru cunoaşterea modului de funcţionare şi inter-relaţionare a comunităţilor sociale, pe de o parte, şi a modalităţilor de perpetuare a practicilor sociale în ceea ce priveşte diferenţierea, devianţa sau orice altă formă de distanţare de cadrul normativ al identităţii religioase asumate,[2] pe de altă parte. Mai mult, contribuţii recente aduse la problematica generală a ereziei semnalează importanţa definitorie care revine reprezentării alterităţii religioase în evoluţia producţiei culturale şi

[1] ***Confesiune şi cultură în Evul Mediu. In Honorem Ion Toderaşcu***. Studii reunite de Bogdan-Petru Maleon şi Alexandru-Florin Platon, Iaşi, Editura Universităţii „A. I. Cuza," 2004; ***Etnie şi confesiune în Moldova medievală***, Ion Toderaşcu (coord.), Alexandru-Florin Platon, Bogdan Petru Maleon, Gheorghe Iutiş, Liviu Pilat, Gerd Franck, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza," 2006; Emil Dumea, ***Catolicismul în Moldova în secolul al XVIII-lea***, Iaşi, Editura Sapientia, 2003; Liviu Pilat, ***Comunităţi tăcute. Satele din parohia Săbăoani*** (***Secolele XVII-XVIII***), Iaşi, Editura Dumitru Mărtinaş, 2002.

[2] Vezi, de ex., Liviu Pilat, ***op. cit.***; Petronel Zahariuc, ***Contribuţii la istoria satului Adjudeni***, în ***Adjudeni. Şase veacuri de prezenţă catolică pe Valea Siretului***, Dănuţ Doboş (coord.), Petronel Zahariuc, Lucia Cireş, Daniela Butnaru, Iaşi, Editura Sapientia, 2005, p. 11-90.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

a progresului socio-cultural, constituindu-se într-un factor esenţial de uniformizare şi de construire a tiparelor gândirii şi comportamentelor.[3]

La fel cum alteritatea presupune întotdeauna identitatea,[4] studiul ereziei nu poate fi disociat de problema ortodoxiei, toleranţei şi a diverselor sale motivaţii,[5] ceea ce relevă interdependenţa existentă între alteritatea religioasă şi procesele de construcţie identitară religioasă ale unei comunităţi,[6] cu atât mai mult cu cât funcţia ereziei şi situaţia ereticului s-au schimbat considerabil începând cu perioada pre-modernă. Spaţiul Ortodoxiei nu a rămas neafectat de această re-evaluare a raportării la identitatea religioasă.[7] Schimbarea funcţionalităţii „armelor" ereziei, ca rezultat al progresului tehnicilor de expresie şi al diversificării modalităţilor de propagandă confesională, a determinat însă restructurarea instrumentarului documentar disponibil istoricului, orientarea interesului asupra funcţionării imaginaţiei şi imaginarului religios, pe de o parte, şi

[3] John Christian Laursen, ***Histories of Heresy in Early Modern Europe: For, Against, and Beyond Persecution and Toleration***, Palgrave Macmillan, 2002; ***Heresy in Transition. Transforming Ideas of Heresy in Medieval and Early Modern Europe***, John Christian Laursen, Cary J. Nederman, Ian Hunter (editors), Ashgate Publishing Ltd., 2005; ***Heresy and litteracy, 1000-1530***, Peter Biller, Anne Hudson (editors), Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

[4] Hélène Ahrweiler, ***Imaginea celuilalt şi mecanismele alterităţii***, în Toader Nicoară, ***Introducere în istoria mentalităţilor colective. Antologie***. Studiu introductiv, selecţia şi traducerea textelor de Toader Nicoară, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 201.

[5] Georges Duby, ***Evul Mediu masculin. Despre dragoste şi alte eseuri***, Bucureşti, Editura Meridiane, 1992, p. 238-240.

[6] Jaroslav Pelikan, ***Tradiţia creştină. O istorie a dezvoltării doctrinei. II. Spiritul creştinătăţii răsăritene (600-1700)***. Traducere şi note de pr. prof. Nicolai Buga, Iaşi, Editura Polirom, 2005, p. 278 şi urm. Pentru o retrospectivă istoriografică generală asupra procesului de confesionalizare în spaţiul central-european, vezi ***Shaping Confessional Identity in East-Central Europe***, Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Graeme Murdock (editors), Ashgate Publishing Ltd., 2002, p. 1-30.

[7] Jaroslav Pelikan, ***op. cit***, p. 276-323; Ernst Christoph Suttner, ***Relaţia alternantă dintre Bisericile Răsăritului şi Apusului de-a lungul istoriei bisericeşti***. Traducere de diacon Mihai Săsăujan, Iaşi, Editura Ars Longa, 1998; Idem, ***Schismele: ceea ce separă şi ceea ce nu separă de Biserică***. Traducere de Alexandru Buzaliuc şi Iosif Aenăşoaiei, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

detaşarea treptată a acestuia de perspectiva generală care a marcat interpretarea şi explicarea istorică, dependentă de incapacitatea sa de a se distanţa de cadrele identităţii religioase proprii asumate şi de a depăşi limitele orizontului interpretativ şi analitic pe care le implică,[8] pe de altă parte. Mai mult, trebuie luat în considerare faptul că orice încercare de definire a „ereticului" presupune trasarea evoluţiei unei frontiere religioase, aceasta fiind apreciată ca având valenţe catalizatoare şi de unificare pentru construirea unei identităţi colective, dar şi cognitive în ceea ce priveşte formularea şi promovarea percepţiilor de ordin identitar, care de cele mai multe ori au avut ca efect vehicularea de formule stereotipale greu de eradicat.[9] Ea a fost instrumentată polemic pentru obţinerea legitimizării propriului corp doctrinar, încă de la începuturile creştinismului.[10] Definiţia termenului se dovedeşte însă a fi cu atât mai

[8] Un exemplu relevant pentru limitele unui discurs istoric în legătură cu problematica ereziei, perpetuat în cadrul istoriografiei româneşti, cu puţine excepţii, până târziu în secolul XX şi pentru care explicaţia istorică este dependentă de identitatea religioasă a istoricului, el proiectând astfel ataşamente religioase contemporane lui asupra celor vizate dintr-un anumit context socio-religios istoric poate fi: „*Reformaţii, începându* ***eresulu loru*** *cu răscólă şi cu desbinare de* ***Biserica papistă a Romei****, s'au espusu unoru puternice înfruntări şi persecuţiuni din partea acesteia din urmă, fără a avé cu ce se opune şi cu ce să-şi apere noua loru doctrină. Afară de S-ta Scriptură şi de principiele minţei, în certele loru religióse, ei aveau nevoie de istorie, de scrierile S-ţilor Părinţi, de sinódele ecumenice, şi mai cu sémă de autoritatea unei Biserici antice, străină de luptele pasionale ale* ***papiştilor*** *şi protestanţilor*." [s.n.]. Episcopul Melchisedec, ***Biserica Ortodoxă în luptă cu Protestantismul în special cu Calvinismul în veacul al XVII-lea şi cele două sinoade din Moldova contra Calviniloru***, Bucuresci, Tipografia Carol Göbl, 1890, p. 1 (Extras din ***Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice***, Seria II, Tom. XII, 1890). Vezi, de asemenea, pentru o analiză mai detaliată a acestei perspective care a marcat discursul istoriografic asupra ereziei, Howard Kaminsky, ***The Problematics of „Heresy" and „The Reformation,"*** în ***Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter***, Herausgegeben von František Šmahel, München, R. Oldenbourg Verlag, 1998, p. 1-22.

[9] Robert Muchembled, ***Introduction. Frontières vives: La naissance du sujet en Europe (XVe-XVIIe siècle***,'' în ***Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities. 1450-1750***, Eszter Andor, István György Tóth (editors), Budapest, CEU, European Science Foundation, 2001, p. 2-3.

[10] ***Dicţionar tematic al Evului Mediu Occidental***, Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt (coord.), Iaşi, Editura Polirom, 2002, p. 223.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

dificil de redat cu cât semnificaţia atribuită acestuia cunoaşte modificări radicale în funcţie de contextul temporal-spaţial avut în vedere,[11] de experienţa istorică a comunităţii religioase vizate sau inclusiv de factorii cu rol de iniţiere a definirii termenului, diferenţele fiind accentuate sau minimalizate în funcţie de raţiunile polemice ale unui anumit discurs. Orice formă de interes, atitudine, comportament manifestat în vederea distanţării sau separării de discursul general acceptat în materie de credinţă, pune astfel pentru istoric problema restituirii contextului social, politic şi religios care a determinat perceperea acestora ca atare. De cele mai multe ori aceasta poate presupune, totodată, un proces de „ereticizare" a unei persoane, comunităţi sau comportament, care este considerat nu atât un răspuns la ameninţările venite din partea unei mişcări religioase diferite, cât o reacţie venită din partea elitelor educate aflate în structuri de putere pentru a-şi asigura poziţia deţinută şi a facilita consolidarea statală.[12]

Ce importanţă a avut pentru societatea moldovenească din timpul lui Vasile Lupu problema definirii „ereticului"? A fost necesară această definire şi care a fost contextul care i-a impus necesitatea? Care sunt sursele posibile şi instrumentele care au favorizat articularea acesteia? Ce importanţă trebuie recunoscută impactului unui discurs normativ comparabil cu realităţile politico-economice ale societăţii moldoveneşti şi implicaţiile acestora asupra regulilor convieţuirii în comunităţile cu mai multe opţiuni religioase sau cu contacte mai mult sau mai puţin intense cu reprezentanţi ai altor forme de identitate religioasă? În ce măsură o astfel de investigaţie este relevantă pentru cunoaşterea unei societăţi diversificate care, pe parcursul deceniilor de la mijlocul secolului XVII, a fost obligată să participe mai activ la formularea propriilor modalităţi de raportare la Creştinătate[13] - cel puţin la nivelul elitei clericale şi intelectuale -, atât ca parte componentă a comunităţii ortodoxe răsăritene, cât şi faţă de

[11] Georges Duby, ***op. cit.***, p. 239.

[12] Robert Ian Moore, ***The Formation of a Persecuting Society: Power and Deviance in Western Europe. 950-1250***, Oxford University Press, 1987.

[13] Nicolae Iorga, ***Istoria Bisericii Româneşti şi a vieţii religioase a Românilor***, ediţia a II-a, vol. I, Bucureşti, Editura Ministerului de Culte, 1928, p. 302-345; Mircea Păcurariu, ***Istoria Bisericii Ortodoxe Române***, ediţia a II-a, vol. II, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune a Bisericii Ortodoxe Române, 1994; Episcopul Melchisedec, ***op. cit.***, 116 p.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

realităţile şi prozelitismul confesional rezultate de pe urma Reformei şi Contrareformei, intrate în secolul XVII într-o nouă etapă a evoluţiei lor?[14] Fără a avea pretenţia de a răspunde la toate aceste întrebări, demersul de faţă îşi propune să reconstituie reprezentarea „ereticului" elaborată de elitele ecleziastice şi culturale din Moldova în perioada domniei lui Vasile Lupu, punând accent pe componenţa tipologiei sociale proiectate, în vederea facilitării cunoaşterii mecanismelor receptării şi reprezentării alterităţii religioase de la nivelul oficial şi a implicaţiilor acestora asupra conştientizării, solidificării şi promovării identităţii religioase ortodoxe. Modelul de receptare a fenomenului devianţei spirituale este identificat plecând de la investigarea Identităţii Celuilalt către Identitatea de Sine, utilizându-se ca suport documentar textele de factură religioasă şi juridică tipărite în Moldova în cursul deceniului cinci al secolului al XVII-lea sau texte similare ulterioare. Totodată, investigaţia îşi propune să evidenţieze rolul care revine cărţii tipărite ca parte din strategia stabilită în vederea distribuirii sociale a unui discurs religios unificator şi securizant, dar cu rol de diferenţiere şi de excludere. Având în vedere tendinţa de deplasare a interesului istoric în structurarea utilajului argumentativ spre o reconstituire a realităţii experienţelor trecute pe baza practicilor sociale care creează şi configurează normele definitorii ce asigură funcţionalitatea unei comunităţi,[15] se acordă un interes accentuat implicaţiilor de natură socială ale acestei reprezentări.

---

[14] ***Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities. 1450-1750***, ed. cit, 2001; ***Shaping Confessional Identity in East-Central Europe***, ed. cit., 2002; R. Po-Chia Hsia, ***The World of Catholic Renewal. 1540-1770***, Cambridge University Press, 1998; Ana Dumitran, ***Religie ortodoxă - religie reformată. Ipostaze ale identităţii confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII***, Cluj-Napoca, Editura Nereamia, 2004; Ovidiu Ghitta, ***Naşterea unei biserici. Biserica Greco-Catolică din Sătmar în primul ei secol de existenţă (1667-1761)***, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001.

[15] Perspectiva promovată de generaţii de istorici post-weberieni, care susţinea că ştiinţa de carte şi dezbaterile publice, tipărite, sunt esenţiale şi revelatorii pentru o societate sănătoasă, funcţională, dar şi pentru o prevalenţă a elitelor asupra restului societăţii, este pusă în discuţie în ultima vreme de contribuţii care pun în evidenţă rolul considerabil care revine potenţialului maselor de a influenţa un anumit mediu cultural. Bertrand Taithe, Tim Thornton, ***Propaganda: A Misnomer of Rethoric and Persuasion***, în ***Propaganda. Political***

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

Plasarea acestei investigaţii în deceniile de la mijlocul secolului al XVII nu este întâmplătoare. Perioada coincide cu apogeul domniei lui Vasile Lupu, cunoscut pentru strânsele legături susţinute cu reprezentanţi şi instituţii din spaţiul Ortodoxiei, politică religioasă cu implicaţii asupra raporturilor sale cu reprezentanţi ai confesiunilor aparţinătoare de restul Creştinătăţii. Pe parcursul deceniului cinci al secolului al XVII-lea sunt organizate în Moldova două sinoade de importanţă majoră, semnificative pentru problematica analizată aici. Este vorba de sinodul de la Iaşi, desfăşurat între 15 septembrie şi 27 octombrie 1642[16] şi sinodul convocat în 1645,[17] cu participarea reprezentanţilor elitelor ecleziastice şi intelectuale din ambele principate, prilejuit de luarea la cunoştinţă de către Mitropolitul Varlaam a conţinutului ***Catechismului calvin*** apărut în 1640[18] în Ardeal. Acest gen de întruniri, marcate de un spirit polemizant accentuat, prilejuite de necesitatea resimţită pentru definitivarea, formularea şi aprobarea elementelor componente ale identităţii religioase ortodoxe, cu precădere de natură teologică, sunt relevante pentru cunoaşterea evoluţiei frontierelor religioase ale epocii în anumite medii social-culturale. Ele relevă nu numai conţinutul discursului unei categorii

---

Rethoric and Identity. 1300-2000, Bertrand Taithe, Tim Thornton (editors), Sutton Publishing Limited, Pheonix Mill Thrupp, Stroud, Gloucestershire, 1999, p. 6.

[16] N. M. Popescu, ***Pomenirea mitropolitului Petru Movilă şi Sinodul de la Iaşi***, în ***BOR***, LX, 1942, nr. 9-10; Teodor Bodogae, ***Din istoria Bisericii Ortodoxe de acum 300 de ani. Consideraţii în legătură cu Sinodul de la Iaşi***, Sibiu, 1943; Scarlat Porcescu, ***Sinodul de la Iaşi. 1642***, în ***Românii în istoria universală***, vol. III, Iaşi, 1988, p. 567-578; P. P. Panaitescu, ***Petru Movilă. Studii***, ediţie îngrijită, postfaţă, comentarii de Ştefan Gorovei şi Maria Magdalena Székely, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1996; Traian Diaconescu, ***Petru Movilă. Un precursor al spiritului ecumenic modern***, în ***Mărturisirea Ortodoxă a credinţei universale şi apostolice a Bisericii Orientale***, ediţie bilingvă, Iaşi, Institutul European, 2001, p. 6-7; ***Sinodul de la Iaşi şi Sf. Petru Movilă, 1642-2002***, Iaşi, Editura Trinitas, 2002, 596 p.

[17] Mircea Păcurariu, ***op. cit.***, Vol. II, 1994, p. 24; Varlaam, ***Opere. Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc***, ediţie critică, studiu filologic şi studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, Bucureşti, Editura Minerva, 1984, f. II^{v}, p. 187; Episcopul Melchisedec, ***op. cit.***, p. 68-70.

[18] Ioan Bianu, Nerva Hodoş, ***Bibliografia Românească Veche***, Tomul I, 1508-1830, Bucuresci, Editura Academiei Române, 1903, p. 107.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

sociale elitare în această privinţă, ci şi o introspecţie revelatorie în politica ecleziastică şi culturală promovată la acest nivel, strategiile şi instrumentele acesteia şi, în egală măsură, la nivelul imaginaţiei religioase, a mecanismelor de receptare şi de reprezentare a alterităţii religioase şi a condiţiilor creării instrumentelor lingvistice ale acestor mecanisme, care de cele mai multe ori sunt de natură peiorativă, stereotipală, exclusivistă. Nu atât relevante pentru identitatea religioasă asumată de restul societăţii, mai greu de restituit în cazul unei societăţi plurivalente şi plurietnice cum este societatea moldovenească, mai ales în mediile urbane, deciziile luate cu acest prilej oferă posibilitatea cunoaşterii componentelor considerate definitorii pentru identitatea ortodoxă la nivelurile superioare, pentru raportarea generală faţă de alteritatea religioasă.

Un alt argument în sprijinul unei astfel de investigaţii îl constituie potenţialul de comunicare socială la o scară mai largă, de uniformizare şi de întărire a sentimentului de apartenenţă la o comunitate şi o experienţă istorică comună pe care îl reprezintă cartea tipărită în general şi politica promovată începând cu această perioadă de elitele religioase şi culturale, mult mai conştiente faţă de secolele anterioare de necesitatea îmbunătăţirii nivelului cunoştinţelor religioase. Cu puţine excepţii, textele tipărite în Moldova începând cu deceniul cinci al secolului XVII au ca destinaţie un public cititor care depăşeşte cu mult limitele teritoriale ale principatului moldovean,[19] intensa lor circulaţie şi utilizare fiind deja remarcată în istoriografie. O parte consistentă din activitatea tipografică desfăşurată aici, mai ales în a doua jumătate a secolului XVII, va răspunde necesităţilor venite din marile centre ale Ortodoxiei, exprimate de multe ori chiar prin intermediul patriarhilor orientali, prezenţi frecvent pe teritoriul românesc, având un caracter polemic accentuat care viza în principal accesul rapid la conţinutul mesajului textual. Problemele grave cu care se confrunta Biserica Ortodoxă, rezultate fie din implicaţiile statutului politico-juridic otoman, fie din provocările şi succesele mişcării de Contrareformă în vecinătatea nordică şi estică a principatului

[19] Elena Chiaburu, ***Tipografia din Moldova şi lumea ortodoxă în secolul al XVII-lea***, în ***Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol***," tom. XXXVII, 2000, p. 105-125.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

moldovean,[20] din accentuarea specificităţii Bisericii ortodoxe ruseşti, toate survenite şi accentuate pe fondul episodului „Chiril Lucaris," a cărui presupusă Mărturisire de credinţă a slăbit autoritatea spirituală a patriarhiei constantinopolitane şi a obligat forurile superioare de autoritate să depună un efort de definitivare a sistemului doctrinar faţă de confesiunile rezultate de pe urma Reformei,[21] au transformat principatele româneşti în principalele şi printre puţinele puteri susţinătoare ale acesteia. Pe de altă parte, producţia de carte în limba românească în această perioadă - fără a face în mod necesar un excurs istoriografic în problematica importanţei care revine tiparului în procesul de solidificare a sentimentului apartenenţei etnice româneşti sau a analizei elementelor de natură editorială ale acestora, cunoscute în istoriografie, mai ales prin corpusul de istorii ale literaturii româneşti vechi - a dat o nouă funcţionalitate acestei politici de traducere, editare şi publicare de cărţi româneşti. Este vorba de o nouă dimensiune comunicaţională a cunoştinţelor religioase şi a informaţiei culturale pe ansamblu în legătură cu care vom reveni în cele ce urmează.

Un ultim aspect, nu mai puţin important, îl constituie ponderea importanţei efective a problematicii „ereticului" în economia textuală a lucrărilor tipărite în Moldova în deceniul cinci al secolului XVII, a căror editare a avut de la început intenţia promovării şi răspândirii lor sociale. Interesul poate fi comparat, ca impact social şi intenţionalitate, cu perioada domniei lui Petru Rareş în Moldova şi cu semnificaţia atribuită modificărilor survenite în raţiunile expoziţionale ale programului iconografic ortodox, pentru care pictura exterioară a bisericilor şi mănăstirilor şi mai ales frecvenţa scenelor Judecăţii de Apoi, în care „ereticilor" li se acordă o primă importanţă în reprezentarea soartei damnaţilor,[22] reprezintă mijloace de solidificare a identităţii ortodoxe,[23]

[20] Boris A. Gudziak, ***Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, The Patriarchate of Constantinopole and the Genesis of the Union Of Brest***, Cambridge University Press, 1998, p. 208-255.

[21] Jaroslav Pelikan, ***op. cit.***, p. 276-323.

[22] Vasile Drăguţ, ***Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească***, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976, p. 185; Idem, ***Arta românească. Preistorie, Antichitate, Ev Mediu, Renaştere, Baroc***, Bucureşti, Editura Meridiane, 1982, p. 264-288; ***Pictura murală din Moldova. Sec. XV-XVI.*** Text de Vasile Drăguţ, antologie de imagini Petre Lupan, Bucureşti, Editura Meridiane, 1982.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

instrumentate de către o elită ecleziastică şi culturală obligată să-şi caute instrumentele necesare pentru a interveni asupra conştiinţelor şi nivelului de cunoştinţe religioase ale unor comunităţi fără ştiinţă de carte. Ceea ce ar putea fi considerat în acest caz un element de propagandă religioasă vizuală,[24] non-verbală,[25] îşi găseşte în conţinutul textual al lucrărilor tipărite în Moldova la mijlocul secolului XVII corespondentul în cuvântul scris, tipărit, care serveşte aceleiaşi utilităţi, promovarea propriei identităţi religioase. În funcţie de aplicabilitatea socială şi religioasă a produselor tipărite, modul de reprezentare a problematicii „ereticului," a alterităţii religioase, are un caracter polemic mai mult sau mai puţin accentuat. În schimb, modul de prezentare a elementelor doctrinare ale credinţei ortodoxe este bazat pe un efort de precizare şi explicare atent la accesibilitatea nivelului de receptare al unei anumite comunităţi, a unor anumite categorii sociale, deşi, trebuie precizat, clerul românesc este categoria socială pe care politica de editare o are în prim plan, în vederea oferirii acestuia a instrumentelor necesare pentru oficierea obligaţiilor impuse de funcţia deţinută. Lui îi revine sarcina articulării acestui discurs. Reglementările cu privire la alteritatea religioasă cuprinse în aceste texte reflectă aşadar interesul manifestat de elitele moldoveneşti pentru confirmarea criteriilor de apartenenţă la identitatea ortodoxă, utilizând ca instrument de eficientizare a acestei politici practica diferenţierii clare faţă de semnele distinctive atribuite alterităţii religioase, „ereticul" fiind un termen utilizat pentru a desemna reprezentanţii confesiunilor Reformei. În cadrul aceleiaşi categorii mentale trebuie incluse şi comunităţile armeneşti care erau considerate „eretice" şi reprezentate ca atare în iconografia moldovenească începând cu secolul al XVI-lea,[26] Diferenţierea nu are în vedere numai acest tip de alteritate religioasă, textele reafirmând coeziunea religioasă ortodoxă şi în raport cu „jidovii," „păgânii" sau

[23] Maria Crăciun, ***Protestantism şi ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea***, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1996.

[24] Sarah Gaunt, ***Visual Propaganda in England in Later Middle Ages: „An historical painting is, in a sense, a vehicle of communication***," în ***Propaganda. Political Rethoric and Identity. 1300-2000***, ed. cit., p. 27-39.

[25] Robert W. Scribner, ***For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation***, Oxford, Clarendon Press, 1994.

[26] Ion Toderaşcu, ***Etnic şi confesional în pravilele româneşti (secolul XVII)***, în ***Etnie şi confesiune în Moldova medievală***, ed. cit., p. 100.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

„necredincioşii" şi inclusiv faţă de „papişti" stabilind pentru fiecare diverse criterii de excludere.

Prin urmare, analiza imaginii „ereticului" reflectată în producţiile tipărite în acest context – fără a neglija importanţa acţiunii de copiere a manuscriselor, o tradiţie dezvoltată puternic în numeroasele centre existente în Moldova[27] şi mai ales a prevalenţei oralităţii în procesele de comunicare şi dezvoltare culturală, menţinută mult după apariţia şi răspândirea tiparului – poate avea valenţe cognitive importante dacă se are în vedere restituirea dimensiunii sociale a politicilor ecleziastice şi culturale stabilite cu acest prilej, a implicaţiilor contextului polemic general şi mai ales dacă se vizează sondarea nivelului practicilor sociale rezultate de pe urma contactului cu alteritatea religioasă la celelalte nivele ale societăţii. Larga circulaţie a acestui tip de producţii culturale, care depăşeşte cu mult perioada în cauză, justifică utilizarea lor în acest sens. ***Bibliografia românească veche*** semnalează pentru ultimul deceniu al perioadei domniei lui Vasile Lupu o primă etapă a activităţii tipografice moldovene destul de intensă,[28] iniţiată de ***Decretul Patriarhului Partenie***,[29] broşură apărută la Iaşi, în decembrie 1642, ca efect imediat al lucrărilor desfăşurate în cadrul sinodului de aici. Ea este relevantă şi pentru o politică promovată de patriarhii orientali de instrumentare a tiparului, în acest caz pe teritoriul principatelor româneşti, în vederea popularizării şi lărgirii accesului la un mesaj religios cu caracter polemic accentuat, indiferent dacă într-o primă fază această polemică viza denominaţiile protestante sau, în deceniile de la sfârşitul secolului XVII şi de la începutul celui următor, ampla ofensivă a Contrareformei.[30]

---

[27] Vezi Gabriel Ştrempel, ***Catalogul manuscriselor româneşti***, vol. I-IV, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978-1992.

[28] Comparabil cu situaţia tiparului în Ţara Românească, activitatea este mai scăzută în Moldova, fapt vizibil cu precădere în secolul XVIII. Florian Dudaş, ***Vechi cărţi româneşti călătoare***, Bucureşti, Editura Sport Turism, 1987, p. 197.

[29] Ioan Bianu, Nerva Hodoş, ***Bibliografia Românească Veche***, Tomul I, 1508-1830, Bucuresci, Editura Academiei Române, 1903, p. 119.

[30] Patriarhul Nectarie, ***Întâmpinare în contra primatului Papei***, Iaşi, 1682, p. 251-258; Simeon, Archiepiscopul Tesalonicului, ***În contra Ereziilor***, Iaşi, 1683, în limba greacă, p. 273-275; ***Manual în contra schismei papistaşilor***, Bucureşti, 1690, în limba greceasc̆ă, p. 297-298; Meletie Sirigul, ***Întâmpinarea la principiile catolice şi la chestiunile lui Chiril Lucaris*** şi Dositeiu, Patriarchul Ierusalimului, ***Manual în contra rătăcirii calvine***, Bucureşti, 1690, în limba greacă, p. 298-315;

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

Centrele tipografice din principatele româneşti s-au transformat, în foarte scurtă vreme, în instrumente utilizate de reprezentanţii ecleziastici din spaţiul Ortodoxiei pentru susţinerea şi promovarea activă a unui discurs polemizant, exclusivist, în vederea contracarării oricărei forme de prozelitism religios iar răspândirea celor mai multe dintre exemplarele editate (unele gratis) reprezintă o confirmare a conştientizării importanţei tiparului,[31] ca mijloc de solidificare a identităţii religioase, dar şi a necesităţii resimţite de lumea ortodoxă pentru acest tip de scrieri. Implicaţiile acestei literaturi polemice sunt de lungă durată, ele constituind bazele discursive pe care se va construi, printre altele, identitatea ortodoxă a românilor transilvăneni pe parcursul secolului XVIII ca raportare la cadrele identităţii confesionale unite în curs de formare.[32] Tot tributară contextului creat de sinodul desfăşurat la Iaşi în cursul anului 1642 se pare că este apariţia aici, în acelaşi an, a unui ***Catehism***, în limba slavonă,[33]

Dosithei, Patriarhul Ierusalimului, ***Manual contra lui Ioan Karyophylles***, Iaşi, 1694, în limba greacă, p. 337-338; Ioan Eugenicos, ***Discurs contra hotărârei sinodului dela Florenţa***, Iaşi, 1694, în limba grecească, p. 338; ***Volumul împăcării***, Iaşi, 1692-1694, în limba greacă, p. 338; Dositeiu Patriarhul Ierusalimului, ***Tomul dragostei asupra latinilor***, Iaşi, 1698, în limba greacă, p. 369; ***Carte sau lumină***, Snagov, 1699, în limba română, p. 370-372; ***Tomul bucuriei***, Râmnic, 1705, în limba greacă, p. 463-466, etc. Această enumerare numai a titlurilor semnalate în primul volum al ***BRV***, chiar dacă nu epuizează lista lucrărilor de această factură tipărite aici, este reprezentativă pentru preocuparea manifestată de autorităţile ierarhice din spaţiul Ortodoxiei faţă de problema disipării discursului creştin ortodox şi a contracarării efectelor propagandistice religioase, limba greacă servind ca mijloc de transmitere culturală şi religioasă.

[31] ***Ibidem***, p. 304-305.

[32] Laura Stanciu, ***Semnificaţia discursului identitar unit şi neunit în Transilvania anului 1746***, în ***Între Răsărit şi Apus. Secvenţe din istoria bisericii românilor ardeleni*** (prima jumătate a secolului al 18-lea), Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2008, p. 119-153; Ciprian Ghişa, ***Biserica Greco-Catolică din Transilvania (1700-1850). Elaborarea discursului identitar***, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006, p. 252-258.

[33] Ioan Bianu, Dan Simionescu, ***Bibliografia românească veche. 1508-1830, Adăogiri şi îndreptări***, tom. IV, Bucureşti, Ediţiunea Academiei Române, 1944, p. 23-24; Liviu Pilat, ***Ortodoxie, catolicism şi „Contrareformă" în Moldova la mijlocul secolului XVII***, în ***Etnie şi confesiune în Moldova medievală***, ed. cit., p. 127-128.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

neaccesibil istoricilor, semnalat în două manuscrise ruseşti pe la 1915. Funcţionalitatea acestuia este clar exprimată în fragmentul reprodus de autorii volumului IV al ***BRV*** şi anume de a contracara prozelitismul „luteranilor şi al calvinilor" oferind un instrumentar accesibil – structurat pe întrebări şi răspunsuri concise, probabil în strânsă legătură cu textul Mărturisirii ortodoxe aprobate aici -, considerat suficient de complet pentru a facilita reacţia aşteptată din partea ortodoxă la confruntările religioase survenite. Editarea sa în limba slavonă permitea accesul pe o scară mai largă la problematicile discutate şi la felul cum au fost soluţionate în cadrul sinodului de la Iaşi, fapt ce poate fi sugerat inclusiv în lipsa accesului la conţinutul acestuia, şi reprezintă, totodată, o formă de ataşament faţă de tradiţia cultural-religioasă ortodoxă.

Pentru cunoaşterea surselor discursului elaborat faţă de alteritatea religioasă în această perioadă se va acorda însă o atenţie deosebită tipăriturilor scoase în limba română, datorită utilităţii lor extinse la nivelul întregii lumi româneşti pentru perioada pre-modernă. În 1643 apare la Iaşi, ***Carte de învăţătură***,[34] cunoscută mai ales cu titlul ***Cazania lui Varlaam***, a cărei editare fusese iniţiată încă din 1641. În 1644 apare ***Şapte Taine***,[35] urmată în 1645 de ***Răspunsul Mitropolitului Varlaam împotriva Catihismusului calvinesc***,[36] şi în 1646 de ***Pravile împărăteşti*** sau ***Carte românească de învăţătură dela pravilele împărăteşti şi dela alte giudeţe***,[37] La acestea poate fi adăugată, ca punct de referinţă, ***Mărturisirea ortodoxă***[38] a lui Petru Movilă, al cărei text a fost tradus,

[34] ***BRV***, I, p. 137-143; Varlaam, ***Cazania. 1643***, ediţie îngrijită de J. Byck, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1943.

[35] ***BRV***, I, unde este reprodusă şi ***Prefaţa*** Mitropolitului Varlaam, p. 147-150.

[36] ***Ibidem***, p. 150-151; Ioan Bianu, Dan Simionescu, ***Bibliografia românească veche. 1508-1830, Adăogiri şi îndreptări***, tom. IV, Bucureşti, Ediţiunea Academiei Române, 1944, p. 190-194; Varlaam, ***op. cit.***, ed. cit., p. 183-230.

[37] ***Ibidem***, p. 156-158; ***Carte românească de învăţătură***. Ediţie critică, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1961.

[38] Prima versiune a textului a fost scrisă în limba latină şi se intitula ***Expositio fidei ecclesiae Russiae Minoris***, ea a fost dezbătută în perioada desfăşurării lucrărilor Sinodului Ortodox de la Iaşi şi transpusă în limba neogreacă populară de către teologul Meletie Sirigul. Petru Movilă, *Mărturisirea ortodoxă a credinţei universale şi apostolice a Bisericii Orientale*, ediţie bilingvă, introducere, text latin, traducere şi note de Traian Diaconescu, Iaşi, Institutul European, 2001, p. 6-7.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)

analizat şi aprobat la Iaşi, apoi la nivelul Patriarhiei constantinopolitane, devenind ulterior una din principalele surse doctrinare ale spiritualităţii ortodoxe şi având o însemnătate recunoscută în rândul celorlalte mărturisiri de credinţă răsăritene ale secolului XVII.[39] Textul însă nu a constituit obiectul unei ediţii accesibile care să fie promovată social în anii imediat următori sinodului de la Iaşi[40] rămânând cunoscut participanţilor în cadrul sinodului. Este necesară reconstituirea impactului real al acestuia în economia textuală a producţiilor cultural-religioase apărute în Moldova începând cu jumătatea secolului XVII, nu fără a acorda o atenţie deosebită aportului original al autorilor vizaţi şi a soluţiilor găsite pentru a optimiza înţelegerea semnificaţiei formulei doctrinare aprobate conformă cu nivelul de cunoştinţe religioase al cadrelor ecleziastice ale epocii, considerat principalul beneficiar al activităţii tipografice întreprinse. P. P. Panaitescu considera, de exemplu, ***Răspunsul*** lui Varlaam, comparat cu textul ***Mărturisirii ortodoxe*** a lui Petru Movilă, „*o transpunere originală, populară şi ţărănească a operei teologilor din Kiev*."[41]

[39] Jaroslav Pelikan, ***op. cit.***, p. 310-320.

[40] Prima tipărire a versiunii greceşti a lui Meletie Sirigul s-a făcut în Olanda, în 1667. La noi Antim Ivireanul se îngrijeşte în 1699 de o ediţie a textului grecesc, tipărită la Snagov. Versiunea românească a lui Radu Greceanu (Buzău, 1691) reprezintă prima ediţie a textului într-o limbă modernă. Eugen Munteanu, ***Lexicologie biblică românească***, Bucureşti, Editura Humanitas, 2008, p. 192-193. Pentru o analiză a numeroaselor ediţii în limba română ale textului ***Mărturisirii ortodoxe*** vezi ***Ibidem***, p. 191-207.

[41] P. P. Panaitescu, ***L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés Roumaines***, în ***Mélanges de l'École roumaine en France***, V, Paris, 1926, p. 57-61.

BDD-A19394 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 20:55:00 UTC)